

स्नातक तहको नेपाली व्याकरण शिक्षणमा पाठ र सन्दर्भको उपयोग

विष्णुप्रसाद शर्मा

सार

यो अनुसन्धानमूलक लेख स्नातक तहको नेपाली व्याकरण शिक्षणमा पाठ र सन्दर्भको उपयोग कति र कसरी भएको छ ? भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासाको खोजीमा केन्द्रित छ । यसका लागि स्नातक तहको व्याकरण पाठ्यांशमा निर्धारित भाषातत्त्वका पाठ्यवस्तुमा आधारित भई अनुसन्धान कार्य गरिएको छ । यो अनुसन्धान मिश्रित ढाँचा तथा निगमनात्मक पद्धतिमा आधारित भएकाले प्राथमिक स्रोतबाट तथ्य सङ्कलन गर्न अन्तर्वार्ता मार्गदर्शन र कक्षा अवलोकन उपकरणको सहायता लिइएको छ । सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धतिका आधारमा पोखरा महानगरभित्रका स्नातक तहमा नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्ने १० जना शिक्षक र १० ओटा कक्षाबाट वस्तुगत र विषयगत तथ्याङ्क सङ्कलन गरी तिनको तथ्याङ्कशास्त्रीय र शाब्दिक व्याख्याका साथ अनुसन्धानमा प्रस्तुत उद्देश्यको पुष्टि गरिएको छ । अनुसन्धानमा व्याकरण शिक्षणमा पाठ र सन्दर्भको उपयोग सिद्धान्तको सहयोग लिइएको छ । अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षअनुसार ७० प्रतिशत शिक्षकले स्नातक नेपाली व्याकरण पाठ्यांशलाई सम्प्रेषणात्मक प्रकृतिको भनेका, ८० प्रतिशत शिक्षकले अक्षर संरचना शिक्षणलाई पाठमा आधारित बनाएका, ५० प्रतिशत शिक्षकले वर्णविन्यास शिक्षणमा अनुच्छेदलाई आधार बनाएको पाइन्छ । यसैगरी ८० प्रतिशत शिक्षकले शब्दवर्ग शिक्षणमा अनुच्छेदलाई आधार बनाएको, ७० प्रतिशत शिक्षकले शब्दस्रोत शिक्षणमा पाठ र सन्दर्भको प्रयोग गरेको, ६० प्रतिशत शिक्षकले शब्द निर्माणमा पाठ र सन्दर्भको उपयोग गरेको देखिन्छ । समग्रमा स्नातक नेपाली व्याकरण शिक्षणमा पाठ र सन्दर्भको उपयोग पाठ्यक्रमको उद्देश्यअनुसार हुन नसकेको, शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रिया प्रभावकारी बन्न नसकेको, प्रस्तुतीकरण अभ्यास र उत्पादनजस्ता शिक्षण कार्यले अपेक्षित सफलता पाउन नसकेको निष्कर्ष यसमा स्थापित गरिएको छ ।

मुख्य शब्दहरू : अन्तरक्रिया, एकीकृत विधि, पाठ, व्याकरण, सन्दर्भ ।

परिचय

भाषा र व्याकरणको सम्बन्ध अभिन्न हुन्छ । भाषामा अन्तरनिहित संरचनाको वर्णन गर्ने शास्त्रका रूपमा व्याकरणलाई लिइन्छ । त्यसैले भाषाले व्याकरणलाई नभएर व्याकरणले भाषालाई पछ्याउँछ । यसो हुनाले व्याकरणलाई औपचारिक बौद्धिक विषयका रूपमा नलिई पाठ र सन्दर्भ अनुरूप सम्प्रेषणात्मक किसिमले शिक्षण गर्नु सरल र व्यावहारिक हुन्छ । भाषाभित्र व्याकरण हुन्छ र बालकले भाषा सिक्दा व्याकरण स्वतः सिक्दै जान्छ भन्ने मान्यता र चनामुखी तथा प्रकार्यपरक व्याकरण शिक्षणमा पाइन्छ । पाठ र सन्दर्भमा आधारित व्याकरण शिक्षणमा प्रस्तुतीकरण, अभ्यास, उत्पादन, अन्तरक्रिया र पृष्ठपोषणको अधिकतम उपयोग गरिन्छ । पाठ वा सन्दर्भबाट भाषातत्त्वका विविध पक्ष खोज्ने तथा सोही पाठ र वाक्यढाँचामा आधारित भएर त्यस्तै अर्को कोटि/वाक्यढाँचाको निर्माण गर्ने, गराउने गर्नाले भाषासँगै व्याकरणको धारणा बसाल्न सकिन्छ । यसमा व्याकरणलाई भाषाका कार्यसँग जोड्न लगाउनुपर्छ । भूतकालको धारणा बसाल्नुपर्दा सिकारुमा भूतकाल, विगतका घटना वा सन्दर्भलाई आधार बनाउन सकिन्छ । यस कार्यमा शिक्षक उत्प्रेरक वा सहजकर्ताका रूपमा रही व्याकरण सिकाइमा सिकारुलाई भाषासँग खेल्न लगाइन्छ । विद्यार्थीलाई अभ्यासका लागि पाठ्यसामग्री दिँदा फिल्म, धर्म, संस्कृति, भाषा, साहित्य, कलाकारिता

जस्ता विविध पक्ष र सिकारु स्वयम्का प्राज्ञिक र व्यक्तिगत अनुभव समेटिएका रचना तथा सन्दर्भलाई उपयोग गर्न सकिन्छ। यस मान्यता अनुरूप व्याकरण शिक्षण गर्दा नियम र सूत्रको स्थानान्तरणभन्दा पाठको उत्पादनमा जोड दिइन्छ; यसबाट व्याकरण शिक्षणमा सहजता र जीवन्तता आउने अपेक्षा राखिन्छ।

यसै सन्दर्भमा “स्नातक तहको नेपाली व्याकरण शिक्षणमा पाठ र सन्दर्भको उपयोग” शीर्षकको प्रस्तुत अनुसन्धानमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय स्नातक तह प्रथम वर्षको व्याकरण शिक्षणमा पाठ र सन्दर्भको उपयोगको अवस्था कस्तो छ ? भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासाको खोजी गरिएको छ। स्नातक तहको नेपाली शिक्षण निर्देशिका २०६६ ले व्याकरण शिक्षणलाई परम्परागत नियम केन्द्रित विधिबाट मुक्त गरी रचना र सन्दर्भका आधारमा शिक्षण गर्ने प्रस्ताव गरेको छ। यसै गरी २०६९ देखि कार्यान्वयनमा आएको स्नातक तहको पाठ्यक्रमले पनि सोही निर्देशन गरेको पाइन्छ। पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका उद्देश्य एवम् सिपगत सक्षमताको परिपूर्ति सफल शिक्षण सिकाइबाट मात्र सम्भव हुन्छ। अतः स्नातक तहको नेपाली व्याकरण शिक्षण परम्परागत सैद्धान्तिक किसिमले भएको छ वा पाठ र सन्दर्भमा आधारित छ ? सोको खोजी गर्नु आवश्यक छ। यस प्रकारको अनुसन्धान नीतिगत र व्यावहारिक रूपमा नभएको अवस्थामा अनुसन्धानको औचित्य पुष्टि हुन्छ। अनुसन्धानबाट नेपाली व्याकरण शिक्षणलाई पाठ र सन्दर्भमा आधारित व्यावहारिक र रचनात्मक बनाउन सहयोग मिल्ने भएकाले अनुसन्धानको महत्त्व स्पष्ट हुन्छ। अनुसन्धानमा थर्नबरी (सन् २००२), रिचर्डस र रोजर्स (सन् २००७), अधिकारी (२०७०।७१) लगायतको पाठ र सन्दर्भमा आधारित व्याकरण शिक्षण सिद्धान्तको सहयोग लिइएको छ। अनुसन्धान स्नातक तहको व्याकरण खण्डको पाठ्यवस्तु (२०७६) मा परिसीमित गरिएको छ।

अनुसन्धान विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेख मिश्रित अनुसन्धान ढाँचा, व्याख्यावादी दर्शन र निगमनात्मक पद्धतिमा आधारित छ। अनुसन्धानमा एकल सत्यलाई स्वीकार नगरी बहुल सत्यलाई मान्यता दिइएको छ। स्नातक तहमा नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्ने शिक्षकले दिएका वस्तुगत तथा विषयगत उत्तर र कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त गरेका विषयगत तथ्यलाई ज्ञानको स्रोत मानिएको छ। क्षेत्रीय अध्ययन विधि र पुस्तकालयीय कार्यका सहायताले प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका सामग्रीबाट प्राप्त निष्कर्षलाई मूल्यका रूपमा महत्त्व दिइएको छ। पोखरा महानगरपालिकाका स्नातक तहमा व्याकरण शिक्षण गर्ने १० जना शिक्षक १० ओटा कक्षाका विद्यार्थीलाई नमुना छनोटका रूपमा लिई त्यहाँबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई परिमाणात्मक विधिअनुसार आवृत्ति र प्रतिशतमा देखाइएको छ। साथै उक्त तथ्याङ्कलाई गुणात्मक ढाँचाअनुसार शाब्दिक व्याख्याद्वारा तर्क र साक्ष्यलाई लम्बीय र क्षितिजीय रूपमा प्रस्तुत गरी आवश्यक छलफलका साथ अनुसन्धानात्मक लेख तयार गरिएको छ। प्रश्नावली र प्राप्त उत्तर र कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त तथ्याङ्कका बिच तुलना गरी निष्कर्ष स्थापित गरिएको छ। सामग्री सङ्कलनदेखि विश्लेषणसम्म परिमाणात्मक तथा गुणात्मक अनुसन्धान विधिको उपयोग गरिएको भए पनि अनुसन्धानमा परिमाणात्मक भन्दा गुणात्मक अनुसन्धान विधिको बाहुल्य रहेको छ। यस आधारमा अनुसन्धानलाई विश्वसनीय, वैध, गुणस्तरीय र नैतिक बनाउने प्रयास गरिएको छ। तथ्य सङ्कलन र विश्लेषणमा रचना/पाठ र सन्दर्भका आधारमा व्याकरण शिक्षण गर्ने सिद्धान्तको उपयोग गरिएको छ। आलेख लेखनमा एपिए ढाँचाको उपयोग गरिएको छ।

पूर्वकार्यको समीक्षा

प्रस्तुत अनुसन्धान व्याकरण शिक्षणको पाठ र सन्दर्भमा आधारित कार्य हो। अनुसन्धानमा पूर्व अध्येतासँग संवाद गर्दै प्राज्ञिक जिज्ञासा र दाबीको पुष्टि गरिएको छ। अनुसन्धानसम्बद्ध केही सैद्धान्तिक तथा प्रायोगिक कार्यलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छ।

शर्मा (सन् २०१३) ले स्नातक तहको अनिवार्य नेपाली पाठ्यांशको विश्लेषण गर्ने क्रममा उक्त पाठ्यांश परम्पराका तुलनामा व्यावहारिक भएकाले सैद्धान्तिकभन्दा विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण विधिको उपयोग गर्नुपर्ने धारणा राखेका छन्। गौतम र अन्य (२०६९) ले स्नातक तहमा नेपाली पाठ्यांश अनुरूप व्यावहारिक र प्रायोगिक रूपमा शिक्षण गर्नुपर्ने मान्यता राखेका छन्। शर्मा र पौडेल (२०६९) ले व्याकरण शिक्षण गर्दा साना कक्षामा धारणामूलक र माथिल्ला कक्षामा व्यावहारिक तथा प्रायोगिक रूपमा रचना र सन्दर्भमा आधारित हुनुपर्ने धारणा राखेका छन्। जु तथा ब्राउन (स्प्रिङ २०१५) ले जोन डिबे, भिगोत्स्कीलगायतका सिकाइ सिद्धान्तका आधारमा सिकाइलाई रचनात्मक, सम्प्रेषणात्मक र अन्तरक्रियात्मक बनाउनु पर्ने तथ्य अघि सारेका छन्। ज.ब.रा. (२०७४) ले सिकाइलाई व्यावहारवादी, मनोवादी र निर्माणवादी रूपमा हेरेका छन्। मुर्किया र हिलेज (सन् १९९८), थर्नबरी (सन् २००२), रिचर्ड्स र रोजर्स (सन् २००७), फ्रिमेन र एन्डर्सन (सन् २०११) ले व्याकरण शिक्षणलाई पाठ र सन्दर्भसँग जोडनुपर्ने धारणामा जोड दिएका छन्। यसैगरी पौडेल (२०७०।७१), अधिकारी (२०७०।७१), वस्ती (२०७४), शर्मा (२०७६) ले नेपाली व्याकरण शिक्षणलाई रचनामुखी, स्वाभाविक, सरल र सान्दर्भिक बनाउनुपर्ने निष्कर्ष दिएका छन्। व्याकरणका हरेक पक्षलाई सिकारूका विगत र वर्तमानका गतिविधिसँग जोडेर शिक्षण सिकाइ गरेमा व्याकरण शिक्षणमा प्रभावकारिता आउने बताइएको छ।

यहाँ उल्लिखित केही पूर्व कार्यहरू भाषा शिक्षण र व्याकरण शिक्षणसँग सम्बन्धित छन्। यस्ता अध्ययनहरूले व्याकरण शिक्षणलाई बढी सैद्धान्तिक र कम प्रायोगिक रूपमा हेरेका छन्। यसो भए तापनि उक्त अध्ययनहरू स्नातक तहको व्याकरण शिक्षणमा पाठ र सन्दर्भको उपयोगका तहसम्म पुग्न सकेका छैनन्। यही ज्ञानको अन्तराल पूरा गर्ने कार्य यस अनुसन्धानात्मक लेखमा गरिएको छ।

सैद्धान्तिक अवधारणा

प्रस्तुत “स्नातक तहको नेपाली व्याकरण शिक्षणमा पाठ र सन्दर्भको उपयोग” शीर्षकको आलेख पाठ र सन्दर्भमा आधारित व्याकरण शिक्षण सिद्धान्तमा आधारित छ। थर्नबरीले भाषा एक सन्दर्भमा आधारित विषय हो, सन्दर्भ नबुझी ठोस अर्थ दिन सकिँदैन भन्दै व्याकरण शिक्षणमा भाषा वा पाठ र सन्दर्भलाई आधार बनाउनुपर्ने मान्यता राख्छन्। यस मान्यता अनुकूलको व्याकरण शिक्षणले भाषा शिक्षणको थ्रिपि मोडेल वा एकीकृत विधि (प्रस्तुतीकरण, अभ्यास र उत्पादन) मा जोड दिन्छ (थर्नबरी, २००२, पृ. ६९-९१)। यसमा व्याकरण शिक्षणका कार्यकलाप अन्तरक्रियात्मक हुन्छन्। अन्तरक्रियाले नै भाषा सिकाइलाई उद्देश्यपूर्ण बनाउँछ। यस स्थितिमा विद्यार्थीहरू खास वाक्यढाँचाको यान्त्रिक अभ्यासमा अल्झिँदैनन्। सन्दर्भ र पाठमा आधारित व्याकरण शिक्षणको उदाहरण थर्नबरी यसरी दिन्छन् : “बाल्यकालमा गर्मीको समयमा हामी विभिन्न ठाउँहरू घुम्न जान्थ्यौं। जहाँ सम्भव हुन्छ, त्यहाँ टेन्ट हालेर बस्थ्यौं। धेरै समय यसैगरी घुमफिर र नाचगान गरेर रमाइलो गर्थ्यौं। हाम्रा धेरै वर्षहरू यसै गरी बित्थे”

(सन् २००२, पृ. ८३) । यस उदाहरणका माध्यमबाट सिकारूमा भूतकाल वा विगतका घटना वा सन्दर्भलाई आधार बनाएर भूतकालको धारणा बसाल्न सकिन्छ भन्ने तथ्य पुष्टि हुन्छ ।

पाठ र सन्दर्भमा आधारित व्याकरण शिक्षणमा पाठ्यवस्तु अनुकूल प्रत्येक विद्यार्थीले कुनै न कुनै रचना गर्छन्, कक्षामा सुनाउँछन्, अरूका रचना सुन्छन् र आफ्नो कमजोरी पहिल्याउँछन् । फलस्वरूप भाषाको सबलीकरणसँगै उसमा भाषातत्त्वको बलियो धारणा बस्छ, सिकाइ दिगो र सिर्जनशील बन्छ (अधिकारी, २०७०।७१, पृ. ५) । यस विधिअनुकूलको व्याकरण शिक्षण विद्यार्थीकेन्द्रित मान्यता हो । यसमा शिक्षकको भूमिका उत्प्रेरक र सहजकर्ताका रूपमा हुन्छ । व्याकरणभित्र भाषा वा विभिन्न भाषिक एकाइहरूको अध्ययन हुन्छ । भाषाको शुद्ध प्रयोग क्षमताको विकास गर्न, शब्दवर्ग, वर्णविन्यास, रूपायन, व्युत्पादन, वाक्यरचनालगायत पक्षसँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक नियम तथा व्यवस्थाको खोजी गरी सोअनुकूल भाषातत्त्वको धारणा बसाल्न पाठ र सन्दर्भको उपयोग महत्त्वपूर्ण देखिन्छ (मुर्किया र हिलेज, सन् १९९८, पृ. १४९-१६७) । यसमा सिकारूलाई समान अवसर दिई सिकाइमा अभ्यास गर्न लगाइन्छ र आवश्यक पृष्ठपोषण दिइन्छ । पौडेल (२०७०।७१) ले पनि व्याकरण आफैँमा अमूर्त तत्त्व भएकाले व्याकरण शिक्षणलाई परम्परागत नियम, परिभाषा र वर्गीकरणमा आधारित बौद्धिक बोझ र बुद्धिविनोदको विषय नबनाई सरल सङ्कथनयुक्त प्रयोग सन्दर्भका आधारमा कार्यमूलक ढङ्गले सिकाउनु पर्ने मान्यता राख्छन् । यस मान्यताले पनि व्याकरण शिक्षणमा पाठ र सन्दर्भको उपयोगलाई जोड दिएको देखिन्छ । हाल माध्यमिक तथा स्नातक तहको नेपाली पाठ्यक्रमहरूमा पनि व्याकरण शिक्षणलाई रचनामुखी बनाउने प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ ।

नतिजा र छलफल

यस अनुसन्धान कार्यमा सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको माध्यमबाट पोखरा महानगरपालिकाभित्रका स्नातक तहमा व्याकरण शिक्षण गर्ने १० जना शिक्षक र १० ओटा कक्षाका विद्यार्थीलाई प्रतिनिधि नमुना छनोटका रूपमा लिइएको छ । छनोटमा लिइएका शिक्षकसँग पुगी अन्तर्वार्ता मार्गदर्शनका माध्यमबाट अन्तर्वार्ता लिएर साथै उनीहरूले शिक्षण गर्ने कक्षामा शोधार्थी पुगी कक्षा अवलोकनका माध्यमबाट आवश्यक पर्ने विषयगत तथ्याङ्क सङ्कलन गरी तिनको विश्लेषणका साथ निष्कर्ष स्थापित गरिएको छ । विश्लेषणका क्रममा स्नातक तहको व्याकरण खण्डको पाठ्यवस्तुलाई आधार वा आशय मानी तर्क र साक्ष्यहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

स्नातक तहको अनिवार्य नेपाली पाठ्यक्रमको प्रकृति वा स्वरूपका विषयमा छनोटमा लिइएका शिक्षकहरूमध्ये ७ जना अर्थात् ७० प्रतिशत शिक्षकले उक्त पाठ्यक्रमलाई रचनामुखी अर्थात् सम्प्रेषणात्मक प्रकृतिको भएको बताएका छन् । अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशिका (२०६६) तथा स्नातक नेपाली पाठ्यक्रम (२०६९) ले पनि उक्त पाठ्यक्रमलाई रचनामुखी नै मानेको छ । कक्षा अवलोकनका क्रममा व्याकरण शिक्षणलाई अपेक्षाकृत सम्प्रेषणात्मक अन्तरक्रियात्मक र विद्यार्थीमैत्री बनाइएको पाइँदैन । उक्त तहमा व्याकरण शिक्षण परम्परागत व्याख्या, उदाहरण र परिभाषामा केन्द्रित देखिन्छ । पाठ्यवस्तु अनुकूल भाषातत्त्व शिक्षणको मर्मअनुसार पाठ र सन्दर्भको उपयोग भएको देखिँदैन ।

अक्षर संरचना शिक्षणका क्रममा छनोटमा लिइएका शिक्षकहरूमध्ये ८ जना अर्थात् ८० प्रतिशत शिक्षकले अनुच्छेदमा रेखाङ्कित शब्द दिई मानक उच्चारण र प्रश्नोत्तरबाट अक्षर पहिचानको अभ्यास गराउने धारणा राखेका छन्। यसै गरी २ जना अर्थात् २० प्रतिशत शिक्षकले शब्द र वाक्यमा आधारित भई नियम, परिभाषा र उदाहरणबाट तथा व्याख्या, छलफल र प्रश्नोत्तरबाट अक्षर संरचनाको अभ्यास गराउने धारणा राखेका छन्। कक्षा अवलोकनका क्रममा पनि अन्तर्वाताका क्रममा भनिएअनुसार नै देखिन्छ। भाषातत्त्व अनुकूल विविध पाठ वा सन्दर्भको प्रयोग व्याकरण शिक्षणमा भएको देखिँदैन। पाठ्यपुस्तकका पाठ र अभ्यासको प्रयोग कक्षा शिक्षणमा भएको पाइन्छ; कथ्य पाठ वा उदाहरणको प्रयोग गरिएको देखिन्छ।

त्रि.वि. स्नातक तहको व्याकरणअन्तर्गत वर्णविन्यास शिक्षणका क्रममा ५ जना अर्थात् ५० प्रतिशत शिक्षकले अनुच्छेद, पाठ वा सन्दर्भको आधार लिइएको पाइन्छ भने बाँकी शिक्षकले नियम, परिभाषा र उदाहरणको प्रयोग गर्ने, शब्दकोशको प्रयोग गर्न लगाउने, सचेत भएर पढ्न र सोअनुसार लेखन लगाउने भन्ने रहेको छ। कक्षा अवलोकनका क्रममा पनि यही अवस्था देखिन्छ। हुनत; वर्णविन्यास शिक्षणका विविध तरिका छन् तर पाठ र सन्दर्भका आधार मा गरिने वर्णविन्यास शिक्षण भाषामा आधारित हुने तथा व्याकरण शिक्षण सरल र जीवन्त बन्ने हुन्छ (अधिकारी, २०७०।७१, पृ. ५)। शिक्षार्थीका विगत, वर्तमान र भविष्यका गतिविधिसँग अनुकूल हुने रचना वा पाठको प्रयोगबाट मात्र वर्णविन्यास शिक्षण सान्दर्भिक बन्छ। यस क्रममा प्रस्तुतीकरण, अभ्यास र उत्पादनमा आधारित शिक्षण क्रमलाई भने आत्मसात् गर्नुपर्छ।

स्नातक नेपाली व्याकरणअन्तर्गत शब्दवर्ग शिक्षणका सन्दर्भमा छनोटमा लिइएका शिक्षकसँग भएको अन्तर्वाताका क्रममा ८ जना अर्थात् ८० प्रतिशत शिक्षकले रचना वा अनुच्छेदबाट शब्दको प्रयोग, परिवेश र कार्य पहिल्याउन लगाउने धारणा राखेका छन्। यसबाट स्नातक अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशिका (२०६६) र स्नातक नेपाली पाठ्यक्रम (२०६९) ले पनि पाठ, रचना र सन्दर्भका आधारमा व्यावहारिक तथा सम्प्रेषणात्मक किसिमले शब्दवर्ग शिक्षण गर्नुपर्ने प्रस्ताव राखेकाले यस तहमा शब्दवर्ग शिक्षण उद्देश्योन्मुख देखिन्छ। पटक पटकको कक्षा अवलोकनका क्रममा भने प्रश्नावलीमा भनिएअनुसार गरेको पाइँदैन। धेरै (९० प्रतिशत) कक्षामा शब्दवर्ग शिक्षण गर्दा परिचय, परिभाषा र उदाहरणमा केन्द्रित भएको पाइन्छ। विद्यार्थी सङ्ख्या धेरै हुने, प्रविधिको प्रयोग नगरिने तथा पाठ र सन्दर्भको प्रयोग भन्झटिलो हुने भएका कारण शब्दवर्ग शिक्षणमा पाठ र सन्दर्भको प्रयोग पूर्ण रूपमा गर्न नसकिएको धारणा शिक्षक १ को छ। मूल्याङ्कनका क्रममा समेत शब्दवर्गको मूल्याङ्कन पाठका आधारमा हुने गरेको देखिन्छ।

शब्दस्रोत शिक्षण गर्दा ७ जना (७० प्रतिशत) शिक्षकले अनुच्छेद वा पाठबाट शब्दको प्रकृति हेरी शब्दस्रोत पहिचान गराउने धारणा राखेका छन् भने बाँकी ३० प्रतिशत शिक्षकले शब्दको परिचय, परिभाषा र वर्गीकरण गरी तथा शब्दकोशको प्रयोगमा ध्यान दिन लगाएर शब्दस्रोत शिक्षण गर्ने धारणा दिएका छन्। कक्षा अवलोकनका क्रममा भने शब्दकोशको प्रयोग कहीं भएको पाइँदैन। पाठ र सन्दर्भलाई उपयोग गरी शब्दस्रोत शिक्षण पनि कम (७० प्रतिशत) मात्र भएको देखिन्छ। सन्दर्भमा आधारित पाठ वा अनुच्छेद दिएर त्यसका आधारमा शब्दस्रोतको प्रस्तुतीकरण, अभ्यास र उत्पादन (थर्नबरी, २००२, पृ. १२८) गर्नाले व्याकरण शिक्षण व्यावहारिक र रचनात्मक

बन्ने देखिन्छ । यस क्रममा विद्यार्थीका शब्दस्रोतसम्बन्धी उत्तर शिक्षकले हेरिदिने, आवश्यक पृष्ठपोषण दिने, पुनः सुधारेर कक्षामा सुनाउन लगाउने, व्यक्तिगत र सामूहिक छलफल गरी शब्दस्रोतको धारणालाई सबल बनाउन सकिन्छ । शब्दस्रोत शिक्षण साथै मूल्याङ्कनमा पनि पाठ्यक्रमले पाठ र रचनालाई आधार बनाएको छ ।

शब्दनिर्माण वा शब्दरचना शिक्षण गर्ने क्रममा पनि ६० प्रतिशत शिक्षकले सन्दर्भ र अनुच्छेदमा प्रयोग भएका शब्दहरूको निर्माण प्रक्रियाबारे आवश्यक छलफल गराई पृष्ठपोषण दिने गरेको बताएका छन् भने ४० प्रतिशत शिक्षकले सर्ग, समास, द्वित्व र सन्धिको परिचय, प्रकार र उदाहरणद्वारा तथा नियम, प्रयोग, अभ्यास र अपवादका माध्यमबाट शब्दनिर्माण शिक्षण गर्ने गरेको बताएका छन् । अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशिका (२०६६) र स्नातक नेपाली पाठ्यक्रम (२०६९) ले पनि यही मान्यता प्रस्ताव गरेको छ । माथिल्ला तहमा पाठ र सन्दर्भका सहायताबाट व्याकरण शिक्षण गर्दा व्यावहारिक र रचनात्मक बन्ने मान्यता पाठ्यक्रमले राखेको छ । कक्षा अवलोकनका क्रममा भने शब्दनिर्माण शिक्षण परम्परागत नियम, परिभाषा र वर्गीकरणमा केन्द्रित देखिन्छ । एउटा सङ्कथनात्मक पाठभित्र विभिन्न पद, पदावली रहने र त्यसको पूर्वापर सम्बन्धका आधारमा शब्दनिर्माण शिक्षण गर्न सजिलो हुने हुँदा शब्दनिर्माण शिक्षणमा पाठ र सन्दर्भलाई उपयुक्त मानिन्छ ।

स्नातक तहको नेपाली व्याकरण खण्डमा छनोट र स्तरण गरिएको वाक्यतत्त्वपरक रचना शिक्षणका विषयमा ५ जना अर्थात् ५० प्रतिशत शिक्षकले अनुच्छेद वा पाठको आधार लिएको बताएका छन् भने ५० प्रतिशत शिक्षकले व्याकरणिक कोटिको परिचय, प्रकार र उदाहरण दिई कक्षामा आवश्यक छलफल र प्रस्तुतीकरण गराई शिक्षण गर्ने जानकारी दिएका छन् । स्नातक अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशिका (२०६६) र स्नातक नेपाली पाठ्यक्रम (२०६९) ले पनि पाठ र सन्दर्भका आधारमा सम्प्रेषणात्मक किसिमले अन्तरक्रियाका माध्यमबाट वाक्यतत्त्वपरक रचना शिक्षण गर्ने प्रस्ताव गरेको छ । शिक्षार्थीका विगत, वर्तमान र भविष्यका क्रियाकलापमा आधारित सन्दर्भयुक्त पाठका आधारमा वाक्यकोटिको पहिचान गराउने उक्त प्रस्तावको उपयोग कक्षा शिक्षणमा ५० प्रतिशत मात्र भएको देखिन्छ । पाठ, रचना र सन्दर्भविनाको वाक्यकोटि/वाक्यरचना शिक्षण असान्दर्भिक, कृत्रिम र रूढी हुने तथ्य शिक्षण सिकाइका क्रममा सत्य सावित भएको छ ।

वाक्यान्तरण शिक्षणको आधार रचना, पाठ वा सिर्जना नै हो । साना कक्षाहरूमा वाक्य तहमा केन्द्रित रहेर वाक्यान्तरण गरिन्छ भने माथिल्ला अर्थात् स्नातक तहमा अनुच्छेद वा पाठलाई आधार बनाइन्छ (शर्मा, २०७७, पृ. ७३) । यस्ता पाठहरू सिकारूका सन्दर्भमा आधारित हुन्छन् र यसमा पनि वर्णनात्मक, आख्यानमात्मक र संवादात्मक रचनाहरू बढी उपयोगी हुन्छन् । यसो गर्दा अभ्यास पनि सन्दर्भहीन वाक्यमा नभएर सन्दर्भबद्ध अभिव्यक्तिमा हुने हुँदा यसमा विद्यार्थीहरू अभि बढी रुचि लिने गर्छन् । यस क्रममा प्रस्तुतीकरण, अभ्यास र उत्पादनमा आधारित एकीकृत शिक्षण विधिको उपयोग (थर्नबरी, २००२, पृ. १२८-१२९) गर्न भने बिर्सनु हुँदैन । छनोटमा लिइएका शिक्षकहरूमध्ये ६० प्रतिशत शिक्षकले व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा बनेका अनुच्छेदलाई विभिन्न वाक्यढाँचामा परिवर्तन गर्न लगाएर वाक्यान्तरण गर्ने धारणा राखेका छन् भने ४० प्रतिशत शिक्षकले वाक्यढाँचामा आधारित भएर वाक्यान्तरण शिक्षण गर्ने गरेको बताएका छन् । कक्षा अवलोकनका क्रममा पनि यही अवस्था देखिन्छ । यसबाट स्नातक तहमा वाक्यान्तरण शिक्षण पूर्णतः उद्देश्योन्मुख नभएको देखिन्छ ।

स्नातक तहमा वाक्य संश्लेषण एकातिर व्याकरण शिक्षण र अर्कोतिर बोधरचनाअन्तर्गत सङ्क्षेपीकरणसँग सम्बन्धित गराई शिक्षण गर्नु उपयुक्त हुन्छ । वाक्य संश्लेषण क्षमताको विकासले सङ्क्षेपीकरण क्षमताको विकासमा समेत प्रत्यक्ष सहयोग पुग्छ (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०६६, पृ. १५५) । अन्तर्वार्ताका क्रममा छनोटमा लिइएका शिक्षकहरूले वाक्य संश्लेषण शिक्षणका सम्बन्धमा दिएको उत्तरअनुसार ४० प्रतिशत शिक्षकले सरल वाक्यलाई विभिन्न संयोजक र असामपक क्रियाको ठिकसँग प्रयोग गरी जटिल वाक्य बनाउन अभ्यास गरेको बताएका छन् भने ६० प्रतिशत शिक्षकले शब्दनिर्माण प्रक्रियासँग, बोधरचनाअन्तर्गत सङ्क्षेपीकरण प्रक्रियासँग र वाक्यतत्त्वपरक रचनासँग सम्बन्धित तुल्याएर वाक्य संश्लेषण शिक्षण गरेको बताएका छन् । कक्षा अवलोकनका क्रममा पनि यही स्थिति देखिन्छ । यसबाट स्नातक तहको व्याकरण शिक्षणमा पाठ र सन्दर्भको पूर्ण उपयोग नभएको देखिन्छ । वाक्य संश्लेषण गराउँदा शिक्षकबाट व्याख्या र छलफल बढी हुने गरेको तर विद्यार्थीबाट संश्लेषित गद्यांशको प्रस्तुतीकरण, अभ्यास, पुनर्लेखन र पुनः प्रस्तुतीकरणका कार्य कम (४० प्रतिशत) भएको कक्षा अवलोकनबाट स्पष्ट हुन्छ ।

व्याकरण शिक्षणका क्रममा योजना निर्माण, शिक्षण सामग्रीको आवश्यक प्रयोग, शिक्षण विधिको प्रयोगमा विविधता, निरन्तर मूल्याङ्कन र पृष्ठपोषण तथा आत्मप्रतिबिम्बनले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । यस्ता पक्षहरू व्याकरण शिक्षणमा पाठ र सन्दर्भका क्रममा उपयोगी हुन्छन् । अभ पाठ र सन्दर्भमा आधारित शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रियाले सिकाइलाई सार्थक बनाउँछ (अमन, सन् २०१९, पृ. ११५) । छनोटमा लिइएका शिक्षकहरूको भनाइअनुसार ६ जना अर्थात् ६० प्रतिशत शिक्षकले माथि उल्लेख गरिएका सन्दर्भहरूको पूर्ण उपयोग गरेको र अन्यले परम्परागत व्याख्यान, छलफल विधिका माध्यमबाट व्याकरण शिक्षण गरेको पाइएको छ । ४० प्रतिशत शिक्षकहरूले वार्षिक योजनालाई महत्त्व नदिएको, शिक्षण सामग्रीको प्रयोगलाई अनिवार्य नठानिएको र मूल्याङ्कनलाई निरन्तरता नदिएको देखिन्छ । यसबाट स्नातक तहको नेपाली व्याकरण शिक्षण पूर्णतः सन्दर्भ र पाठमा आधारित, अन्तरक्रियात्मक र उपलब्धिमूलक बन्न नसकेको देखिन्छ ।

माथिको नतिजाका आधारमा आवश्यक छलफल गर्दा समस्याकथनमा उल्लेख गरिएअनुसार छनोटमा लिइएका शिक्षकसँग भएको अन्तर्वार्ता र सो कक्षामा गरिएको कक्षा अवलोकनबाट स्नातक तहको नेपाली व्याकरण शिक्षण पाठ्यक्रमको मर्मअनुकूल पाठ र सन्दर्भमा आधारित नभएको देखिन्छ । धर्म, संस्कृति, साहित्य, कलाकारिता, फिल्म आदि स्रोतका सामग्रीलाई पाठका रूपमा (रिचर्ड्स र रोजर्स, २००७, पृ. २०४-२२१) लिई तिनको सन्दर्भपूर्ण प्रयोग व्याकरण शिक्षणका क्रममा भएको पाइँदैन । पाठ्यपुस्तकका पाठ र अभ्यासलाई नै शिक्षण सिकाइमा उपयोग गरिएको पाइन्छ । स्नातक तहको नेपाली व्याकरण शिक्षण रचनामुखी छ भन्ने अनुसन्धानको प्राक्कल्पना (दाबी) लाई भाषाकेन्द्रित र व्यावहारिक बनाउन नसकिएकाले अनुसन्धानमा साधारण परिकल्पना सिद्ध हुन्छ ।

निष्कर्ष

“स्नातक तहको नेपाली व्याकरण शिक्षणमा पाठ र सन्दर्भको उपयोग” शीर्षकमा आधारित प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखमा व्याकरण शिक्षणमा पाठ र सन्दर्भको उपयोग पक्षबारे विमर्श गरिएको छ । यसका लागि त्रि.वि. अन्तर्गत

स्नातक तहको व्याकरण पाठ्यक्रमका पाठ्यवस्तु (अक्षर संरचना, वर्णविन्यास, शब्दस्रोत, वाक्यतत्त्वपरक रचना, वक्यान्तरण, वाक्य संश्लेषण) र पाठ्यक्रमका तत्त्व (उद्देश्य, सामग्री, विधि र मूल्याङ्कन) का आधारमा पाठ र सन्दर्भमा आधारित भई व्याकरण शिक्षण प्रक्रियाको निरूपण गरिएको छ । स्नातक तहमा व्याकरण शिक्षण गर्ने शिक्षकसँग गरिएको अन्तर्वार्ता र कक्षा अवलोकन उपकरणका माध्यमबाट प्राप्त तथ्य अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन (२०६६) र स्नातक तहको नेपाली पाठ्यक्रम (२०६९) का आधारमा स्नातक नेपाली व्याकरण शिक्षणलाई रचनामुखी (पाठ र सन्दर्भमा आधारित) बनाउने भनिए पनि सोअनुकूल सफल हुन सकेको देखिँदैन ।

स्नातक तहको भाषातत्त्वका विभिन्न पक्षको शिक्षणमा पाठ्यवस्तु अनुकूल सन्दर्भ र पाठलाई सबै कक्षामा आधार बनाइएको पाइँदैन । भाषिक पक्ष अनुकूल सन्दर्भपूर्ण रचना तयार गर्न लगाउने, उक्त रचनाभिन्न भाषातत्त्वका खास पक्ष पहिचान गर्न लगाउने, विद्यार्थीद्वारा रचित रचना कक्षामा सुनाउन लगाउने, उक्त रचनामा आधारित भई प्रशस्त छलफल तथा अन्तरक्रिया गर्ने, शिक्षकले विद्यार्थीका रचना हेरी सुधार गरिदिने, सुधारिएका रचना कक्षामा सुनाउन लगाउने तथा शिक्षकले उक्त कार्य हेरी टिप्पणी र पृष्ठपोषण दिनेजस्ता एकीकृत विधि (प्रस्तुतीकरण, अभ्यास र उत्पादन) को प्रयोग व्याकरण शिक्षणमा प्रभावकारी बन्न सकेको देखिँदैन । भाषासँगै व्याकरण सिकाउने मान्यताले पूर्णता पाएको पाइँदैन । यसबाट स्नातक तहको व्याकरण शिक्षण अझै पनि परम्परागत सैद्धान्तिक अर्थात् नियम, परिभाषा र वर्गीकरणमा आधारित देखिन्छ । अतः स्नातक तहको नेपाली व्याकरण शिक्षण पाठ्यक्रमको उद्देश्य अनुकूल पाठ र सन्दर्भमा आधारित व्यावहारिक, सिर्जनात्मक र विद्यार्थीकेन्द्रित बन्न नसकेको देखिन्छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०७०।७१), “भाषा शिक्षणका लागि रचनामुखी व्याकरणको खोजी”, *शिक्षाशास्त्र सौरभ, संयुक्ताङ्क, १७/१८, पृ. १-६* ।
- अहमन, मुहम्मद (सन् २०१९), “टिचर स्टुडेन्ट इन्ट्याक्सन एन्ड म्यानेजमेन्ट प्राक्टिस इन पाकिस्तानी इङ्लिस क्लासरूम”, *सिन्डो, डिओआइ : १०.२४७८१ जोलेस-२०१९(००२४)* ।
- गौतम, देवीप्रसाद र अन्य (२०६९), *स्नातक नेपाली, काठमाडौँ : पिनाकल पब्लिकेसन* ।
- ज.ब.रा., स्वयम्प्रकाश (२०७४), *पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन, काठमाडौँ : पिनाकल पब्लिकेसन प्रा.लि. ।*
- जु, मोली एन्ड ब्राउन डेभिड (सन् २०१५), *एजुकेशनल लर्निङ थेवरिज, एजुकेशन ओपन टेक्स्टबुक्स, बुक १, <https://oer.galileo.usg.edu/education-textbooks/1>*
- थर्नबरी, स्कट (सन् २००२), *हाउ टु टिच ग्रामर, फोर्थ इम्प्रेसन, इङ्ल्यान्ड : पर्सन एजुकेशन लिमिटेड, इडिनबर्ग गेट, हार्लो* ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६६), *अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशिका, भक्तपुर : नेपाल सरकार, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र* ।
- पौडेल, माधवप्रसाद (२०७०।७१), “व्याकरण शिक्षण : चुनौती र सम्भावना”, *शिक्षाशास्त्र सौरभ, संयुक्ताङ्क १७।१८, पृ. ७-१०* ।
- फ्रिमेन, डियने लर्नर एन्ड एन्डर्सन, मर्ती (सन् २०११), *टिचिङ एन्ड प्राक्टिस इन ल्याङ्ग्वेज टिचिङ, अक्सफोर्ड : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस* ।

- भट्टराई, रामप्रसाद र अन्य (२०७४), नेपाली भाषा शिक्षण, काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन प्रा.लि. ।
- मुर्किया, मरियाने एन्ड हिलेज, सरण (सन् १९८८), टेक्नक्स एन्ड रिसोर्सेज इन टिचिङ ग्रामर, अक्सफोर्ड : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।
- रिचर्डस, ज्याक सि. एन्ड रोजर्स, थ्योडोर यस् (सन् २००७), एप्रोचेज एन्ड मेथड्स इन्ल्याडवेज टिचिङ (रिप्रिन्टिङ), क्याम्ब्रिज : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस ।
- वस्ती, शरच्चन्द्र (२०७४ असोज २), “यसरी हुन्छ व्याकरण कक्षा रमाइलो, कसरी सिकाउने व्याकरण ? सन्दर्भसँग जोडेर !”, शिक्षक मासिक, <https://shikshakmasik.com/3343/यसरी-हुन्छ-व्याकरण-कक्षा-रमाइलो-कसरी-सिकाउने-व्याकरण-?-सन्दर्भसँग-जोडेर-!%27> बाट लिइएको ।
- शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६९), नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भहरू, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, विष्णुप्रसाद (सन् २०१३), “स्नातक प्रथम वर्ष अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यांश विश्लेषण”, द जर्नल अफ इन्टरडिसिप्लिनरी स्टडिज, भोलुम २, पृ. ९६-१०३ ।
- शर्मा, विष्णुप्रसाद (२०७६), “स्नातक तहमा व्याकरण शिक्षण प्रक्रियाको अवस्था” अनुसन्धान तथा परामर्श केन्द्र, जनप्रिय बहुमुखी क्याम्पस, पोखरामा प्रस्तुत लघु अनुसन्धान प्रतिवेदन ।
- शर्मा, विष्णुप्रसाद (२०७७), “नेपाली भाषा शिक्षणमा रचनामुखी व्याकरणको उपयोग” नेपाल खुला विश्वविद्यालय, मानविकी तथा शिक्षा सङ्कायअन्तर्गत नेपाली शिक्षा विषयको दर्शनार्थ्य तहमा प्रस्तुत शोध प्रबन्ध ।

परिशिष्ट

अन्तर्वाता मार्गदर्शन (शिक्षकका लागि)

१. स्नातक तहमा निर्धारित व्याकरण पाठ्यांशको प्रकृति वा स्वरूप कस्तो छ ? अर्थात् सम्प्रेषणात्मक, संरचनात्मक आदि ।
२. अक्षर संरचना कसरी शिक्षण गर्नु भएको छ ? अर्थात् पाठका सहायताबाट कि एक एक शब्दका माध्यमबाट ?
३. वर्णविन्यास शिक्षणमा कुन तरिका अपनाउनुभएको छ ? अर्थात् नियम, उदाहरण र परिभाषाका माध्यमबाट कि रचना वा सन्दर्भका सहायताबाट ?
४. शब्दवर्ग शिक्षण कसरी गर्नुभएको छ ? अर्थात् पाठ र सन्दर्भका माध्यमबाट कि शब्दको परिचय, प्रकार र उदाहरणबाट ?
५. शब्दस्रोत शिक्षण कसरी गर्दै आउनुभएको छ ? अर्थात् सन्दर्भ, पाठ वा स्वतन्त्र शब्दका माध्यमबाट ?
६. शब्दनिर्माण शिक्षणको तरिका कुन हो ? अर्थात् पाठ वा सन्दर्भको उपयोग तथा स्वतन्त्र शब्दको परिचय र वर्गीकरणका माध्यमबाट ?
७. वाक्यतत्त्वपरक र रचना कसरी शिक्षण गर्नु हुन्छ ? नियम, परिभाषा र उदाहरण तथा पाठ र सन्दर्भको उपयोगको अवस्था कस्तो छ ?
८. वाक्यान्तरण शिक्षणमा पाठ र सन्दर्भको उपयोग कसरी गर्नु हुन्छ ? वा नियम उदाहरणलाई आधार बनाउनु हुन्छ ।
९. वाक्य संश्लेषण शिक्षण कसरी गर्नुहुन्छ ? यस तहमा पाठ र सन्दर्भको उपयोग तथा नियम, परिभाषा र उदाहरणको उपयोगमध्ये कुन उपयुक्त हुन्छ ?
१०. व्याकरण शिक्षणमा योजना, शिक्षण विधि, शिक्षण सामग्री र मूल्याङ्कनको आवश्यकता कस्तो छ ? र यसको उपयोग कसरी गर्नुभएको छ ?

धन्यवाद !